

РЕЛИГИОЗЕН КУЛТ И ФОЛКЛОРНА ОБРЕДНОСТ – СИСТЕМЕН АНАЛИЗ

д-р Константин Рангочев

Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”

1.0 Системният анализ на конституентните категории на хуманитарните изследвания като „религиозен култ”, „фолклорна обредност” и пр. придобива особено значение в края на ХХ век.

1.1 През последните няколко десетилетия в научното познание се оформя разбирането за наличието на два типа системи – равновесни и неравновесни (т. е. отворени, динамични). За равновесните системи е характерно, че поведението им е еднозначно детерминирано от миналото им и следователно, те не произвеждат ентропия. В определен смисъл равновесната структура е безсмъртна – веднъж формирана, тя може да се изолира от света и да поддържа състоянието си безкрайно дълго време, без да извършва обмен със средата ¹.

1.2 Неравновесните (отворени, динамични) системи съществуват благодарение на своята отвореност, като се подхранват от потоците енергия, които идват от средата им. Ако една жива система (например консорция, конвиксия, субетническа група и т.н. ²) еволюира към състояние на равновесие, на взаимно компенсиране на енергийните, информационните и пр. потоци, които влизат и излизат от нея – тогава тя умира. От това следва, че обектът на изследване на хуманитарните науки като цяло не може да бъде и не е равновесна система. А основен изследователски обект са неравновесните системи. Най-важната тяхна конституентна особеност е динамиката им. Точно обратно на равновесните системи, за неравновесните – динамиката на поведението е тяхната основна и единствена фундаментална характеристика. Нещо повече – от това следва, че равновесните системи са само частен, граничен случай на отворените динамични системи.

1.3 Неравновесните връзки в тези системи са условие **sine qua non** за самоорганизация, но самоорганизацията от своя страна изменя ролята и смисъла на връзките. Особено важна е чувствителността на системата към собствените ѝ флуктуации (отклонения). Ако са налице неравновесни връзки, то това означава, че флуктуациите на системата могат да престанат да бъдат „шум”, а да се превърнат в определящ фактор за глобалната еволюция на системата. В критическите прагови точки поведението на неравновесната система става неустойчиво и може да еволюира към няколко алтернативи.

2.0 Безспорно е, че обектите на хуманитарните науки имат системен характер. От края на ХІХ век до днес неявно, но категорично, се налага „класическото” разбиране, че системата на хуманитарното познание е твърда, равновесна система. Но от друга страна, равновесните системи са само граничен и частен случай на отворените динамични системи. Това означава, че всъщност системата на хуманитарното познание е от втория – отворен тип. С други думи, то е система от неравновесен тип, в която доминират дисипативни структури – т.е. динамични структури, съществуващи само дотолкова, доколкото системата дисипира (т.е. разсейва) енергия и произвежда ентропия ³. Далеч от равновесното състояние на системата, изразходването на енергия става източник на подреждане. Дисипацията създава нови състояния на системата – следователно, тя не може да съществува, ако не съществува дисипация ⁴.

2.1 Отворените динамични системи не само допускат, те изискват за съществуването си дисипативни структури. В тях са налице силно неравновесни необратими процеси, които могат да бъдат източник на кохерентност, т.е. самото условие за възникване на множество типове структурирано колективно поведение. (На ниво български етнос такива дисипативни структури са напр. хайдутите през османското робство, някои

еснафи от средата на XIX век, политическите партии от началото и края на XX век, „метали“, „пънкари“, „скинари“, „чалгаджии“ и пр. в съвременния град). Ако в състоянието на равновесие (или близо до него) поведението на системата напълно се определя от крайните условия, то далече от равновесието ситуацията е коренно различна – при едни и същи гранични условия се оказва, че са съвместими множество различни дисипативни структури. Малките различия могат да доведат до големи, мащабни последици. Тази конституентна особеност на неравновесните системи българският етнос е отразил много точно в поговорката „Малкото камъче обръща голямата кола.“

3.0 От системна гледна точка могат да бъдат разгледани някои от митологемите на хуманитарното познание.

3.1 Религиозен култ. Неявно се приема, че системата на православието е твърда, застинала там някъде в началото на първото хилядолетие от Р.Хр. С други думи – православието е механичен модел на поведение и оттук – стремежът на авторите да го „алгоритмизират“, т.е. да го сведат до единен алгоритъм, който предполага само едно единствено „решение“. Така лесно се стига до изкуственото разделение между „канонично“ и „фолклорно“ християнство. Но Св.ап. Павел в Посланието си до евреите казва:

„А вяра е жива представа на онова, за което се надяваме, и разкриване на онова, що се не вижда.“ [Евр. 11:1]

„Жива представа“ в думите на Св. ап. Павел означава, че за него системата на православието може да бъде само жива – т.е. отворена, динамична, неравновесна система⁵. Система, която предполага и изисква динамика и която без нея не би могла да съществува.

3.2 От своя страна, **фолклорната обредност** също бива разглеждана като твърда, равновесна система. Ясен е стремежът на изследователите да търсят онова древно архаично състояние, което е „истинско“ и следователно, „класическо“. Всеки фолклорен обред е разглеждан като алгоритъм, който се повтаря регулярно във времето и колкото повече се отдалечава от хипотетичното „първично“ и „класическо“ начало, толкова повече е способен само да се „разваля“. Но етноложкото познание регистрира непрекъснатата промените, които „стават“ във фолклорната обредност. И от тази гледна точка наличието на движение, макар и според някои към „разваляне“, показва, че фолклорната култура също е неравновесна, т.е. динамична система – система, за която основното е движението, промяната, а статиката, равновесието е случайно явление (например актуалната за 60-те – 80-те години т.нар. „художествена самодейност“).

4.0 Всичко изложено дотук позволява да бъде предложено възможно решение на някои проблеми, които до днес са отминавани от изследователите.

4.1 Канонично/фолклорно християнство. Разбирането, че „религиозният култ“ и „фолклорната обредност“ са отворени, динамични (неравновесни) системи позволява да бъде обяснена появата на различни местни форми на фолклорното християнство. Пример – четири от петте черкви в гр. Самоков са посветени на св. Богородица и са строени преди 1856 г. (Митрополитска – „Успение на Пресвета Богородица“, Девически манастир „Бабите“ – „Покров на Пресвета Богородица“, Долна махала – „Въведение на Пресвета Богородица“, Бельова църква – „Рождество на Пресвета Богородица“ – по ранни стенописи – вероятно „Успение на Пресвета Богородица“, но променено при възстановяването през 1866 г.). Само гробищната църква, която е и най-късна, е посветена на св. Никола (св. Николай, архиеп. Мирликийски, чудотворец). Характерно за голяма част от Самоковския етнорегион е, че гробищните църкви са

обикновено посветени на св. Никола, а по-новите храмове, строени вече в центровете на селата – на св. Богородица (напр. в с. Радуил, Самоковско – гробищната църква е „Св. Никола” – строена 1837 г., а новата църква в центъра на селото е „Рождество на Пресвета Богородица” – строена през 1901 г.) Всички тези особености, характерни за Самоковско, са реализация на един вариант, който условно може да бъде определен на този етап като „Богородичен”⁶. За сравнение, в гр. София реализираният вариант е съвсем друг – всички църкви посветени на св. Богородица са строени след Освобождението. Очевидно е, че системата на православната конфесия в различни топови реализира различни свои флукутации, без при това да губи своите конституентни характеристики.

4.2 По абсолютно аналогичен начин стоят нещата при **фолклорната обредност**. Например, при обреда „коледуване” могат да се открият следните флукутации на ономастично ниво: участниците в обреда се наричат „коледари, коладници, мяучкари, мачета, подстаненици, пеячи, четници”; техният предводител е „станеник, цар, войвода, кудабашия”; коледарите носят „дръвце, ябълка, елха, каниска”; този, който изрича благословията, е „благословник, наречник, мармарин”⁷. Явно е, че системата на обреда „коледуване” се реализира по различен начин в отделните краища на България, нейните променливи се развиват по различен, но еднакво релевантен начин. Въпреки своите естествени трансформации на функционално и ономастично ниво, обредът остава единен на българската етническа територия.

4.3 Етническа система. Важно е да се подчертае обаче, че продължителен и широкообхватен натиск върху неравновесната система може да доведе до прехвърляне на критичния праг и тя да флукутира в ново качествено състояние. Целенасоченият натиск на Коминтерна от 20-те години на XX век за разкъсване на българската етническа система на „македонска”, „тракийска”, „шопска”, „добруджанска” и пр. „нации” (съвпадащ с едновековните усилия на югославската държава в същата посока) в края на XX век довежда до неясния засега опит за създаване на самостоятелна „македонска” етнополитическа система в Бивша Югославска Република Македония.

4.4 От друга страна е ясно, че теорията за отворените неравновесни системи (флукутации, дисипативни структури и т.н.) добре кореспондира с теорията за етногенеза на Л. Н. Гумилев⁸ – може би единствената етногенетична теория, в която е въведена по най-категоричен начин историческата динамика на етносите. В тази теория стрелата на времето е еднопосочна и необратима. Една етническа система се ражда, живее и умира – като цикълът обхваща около 1200-1500 години.

4.5 Важно следствие от всичко това е огромното значение на динамиката за сложността на всяка етническа система. Етносът (и в частност българският) е жива система и като такава е антиентропийна. А сложността на етническата система обуславя повишената ѝ (или респ., понижена) съпротивляемост. Закономерно е във фази на етнически подем, при периоди на натиск върху етническата система, за да оцелее, етническата структура да се усложнява. И това усложнение се реализира от дисипативните структури на етническата система („консорции” и „конвексии” по терминологията на Л. Н. Гумилев⁹). Например, структурата на българския етнос се усложнява неколкостранно през първите десетилетия на XIX век – появяват се огромен брой словесни и музикални диалекти, наблюдава се бърза диференциация на социалната структура и т.н. Аналогичен процес може да се открие при прабългарския етнос – от първите векове след Р. Хр. до VII век – прабългарите притежават сложна и силно разклонена система от военни и дворцови титли и звания с 37 степени¹⁰. А това говори за сложна етническа структура. Може да се предположи, че VII и XIX век са аналогични фази в етногенетичното развитие на прабългарския и на съвременния български етнос¹¹. Всъщност, до най-ново време може да се види, че българската етническа система, при

натиск върху нея, реагира с усложняване на структурата си – началото и средата на XIX век, първите две десетилетия на XX, края на XX век.

4.6 В случая е особено важно, че при отворените живи системи (за разлика от равновесните затворени), заедно с усложняването на структурата, реакцията срещу разрушаването на системата е толкова по-голяма, колкото е по-бърза комуникацията вътре в системата. И именно бързината на комуникацията определя максималната сложност, която може да достигне системата, без да стане прекалено нестабилна. А големината на флукуацията, която може да се превърне в дисипативна структура и да реализира промяна в системата, не е от значение. Така например, хората, които организират и довеждат до избухване Априлското въстание през 1876 г., са статистически пренебрежимо число. По аналогичен начин в началото на XX век борбата за освобождението на Македония предизвиква големи промени в духовното пространство на българския етнос – изчезват (или са изместени) цели песенни дялове, заменени от „македонски песни”. За да се стигне в края на XX век до ситуацията да се говори за „македонска доминанта” в песенната фолклорна култура на българския град.

5.0 Най-важното следствие в този ред на мисли е, че е необходимо в хуманитарното познание да се отчита посоката на стрелата на времето – тя е насочена само напред. Затова редица „фундаментални” понятия на хуманитарното познание са практически изпразнени от смисъл. Какво означава, например, „класическа Античност”, „класическа фолклорна култура”, „класическа старобългарска литература/култура”? От гледна точка на неравновесните системи – обикновена логическа грешка. Очевидно е, че от системна гледна точка в хуманитарното познание е необходимо рязко обръщане на перспективата – от статика към динамика.

БЕЛЕЖКИ

1. Пригожин, И., Стенгерс, И. Время. Хаос. Квант. К решению парадокса времени. М., 1998, Глава I и II.
2. По терминологията на Л. Н. Гумилов – Вж. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Л., 1989.
3. Пригожин, И., Стенгерс, И. Цит. съч., 59-60.
4. Пак там, 60.
5. Срв. разсъжденията на дякон Андрей Кураев за възможността да се живее „по” и „във” Евангелието. В: Кураев, А. Традиция. Догмат. Обряд. С., 1996, 62.
6. Изводът е направен само чрез най-общи наблюдения върху сакралната география на Самоковската котловина.
7. Вж. Калоянов, А. Славите ли Млада Бога? ВТ, 1992, 20 и сл.
8. Гумилев, Л. Н. Цит. съч.
9. Пак там, 108-109.
10. Вж. Добрев, П. История на българската държавност. С., 1995, 72-82.
11. Прабългарският етногенез (по-правилно е да се говори за старобългарския етногенез) приключва в края на XIV век и от първата половина на XV век е началото на съвременния български етногенез. Вж. Рангочев, К. Епос и етногенез I. В: сп. Анали, кн. 1-2, 1995.